

Kalandozás a szerb, horvát, szlovén irodalomban

„Karl kramte aus seiner Geheimtasche, die er den Blicken dieser Leute zu zeigen keine Bedenken hatte, seinen Reisepaß hervor, den er statt weiterer Vorstellung geöffnet auf den Tisch legte.”

(Franz Kafka: *Der Verschollene*, Reclam, 1997)¹

(Hova utazik?)

A Vajdaságban, Újvidéken élő Végel László a következőt írja: „A kelet-közép-európai ember máshol szeretett volna születni, ezért európai nosztalgiájával vigasztalódik. Átkozza a sorsát, mert nem született nyugat-európainak. Örökös kisebbségi érzésben szenved, elvagyódása megakadályozza közvetlen szomszédja megismerését. Csak akkor tud meg valamit szomszédjáról, ha nagyon távolra sodródik. De ez megbocsátható, hisz önmagával is csak ilyenkor szembesül.”² Innen nézvést azért érdemes foglalkozni a szomszédaink kultúrájával, mert akkor megspórolhatunk némi időt (és pénzt), ugyanis nem kell elutazni messzire innen ahhoz, hogy a másik által szembesülhessünk a saját világunkkal. Mert a saját világunk sohasem csak a sajátunk, hanem a másiké is és fordítva. A nemzet fogalma ebben az esetben a maga összetettségében, s nem homogenitásában érdekes. Végel az idézett művében azt állítja, hogy a kelet-közép európai heterokozmosz többlégyű, ennek metaforája – Milan Kundera nyomán – a közép-európai, bolygó zsidó, illetve a mindenkor kisebbség „kallódó polgára”.

„Itt mindenki ártatlan és mindenki bűnös”³ – írja Végel az említett esszéjében. Innen látszik, hogy a saját tapasztalatunk nemcsak minket érint, a minket hidegen hagyó szomszédainkat ugyanígy meghatározza. Mostanában két magyar szerző is foglalkozott a délszláv–magyar kérdésekkel. A szintén újvidéki származású Balázs Attila a *Kinek Észak, kinek Dél* (2008) című regényében írt erről a problémáról elsőként úgy, hogy figyelembe vette a magyar és a szerb történeteszek munkáit, kiélezve a különbségekből fakadó feszült-

séget. Darvasi László *Virágzabálók* (2009) című regényében szintén találkozhatunk e problematika több szempontú kidolgozásával, ám Balázshoz képest itt nem a hivatalos történelmek közti különbségek, hanem a Szegeden élt különféle kultúrák, a kisemberek hősködése, ideológiai megvezethetősége felől látjuk a délszláv–magyar konfliktust (is). Mindkettőjük esetében külön érdekesség, hogy a Nobel-díjas bosnyák–horvát–szerb Ivo Andrić⁴ regényeire hivatkoznak a műveikben. Darvasi esetében a fordításnak köszönhető a délszláv szerző poétikájának megismerése és felhasználása. Ebből a két friss magyar regényből is látjuk, hogy bár kis számban, de a délszláv műveknek vannak magyar olvasói, s hogy ez az olvasás milyen mértékben gazdagíthatja a saját kultúrát, milyen mértékben problematizálja a „kontextus” fogalmát.⁵

(Kivel utazik?)

A szerb, horvát és szlovén irodalom magyar befogadástörténetének gazdag hagyománya van. Koronként változott a másik kultúra befogadásának ideológiája. Ezért némileg árnyalunk kell azt a közhelyet, hogy Magyarországon senkit sem érdekel a fenti irodalmi hármas. Leginkább a szerb–magyar, illetve mindjárt utána a közös államiságot megtapasztalt horvát–magyar viszonyból rajzolódhat ki a befogadástörténet gazdag térképe. És kisebb mértékben ugyan, ám semmi esetre sem elhanyagolható a szlovén–magyar irodalmi kapcsolat. A horvát–szlovén–magyar viszony kutatója, Lukács István a következőt állítja: „Magyarországon mindig különös érzékenység nyilvánult meg a szomszédos népek irodalmának törté-

1 „Karl a titkos zsebéből (ezeknek az embereknek nem félté fölfedni), előkotorta útlevelét, s további bemutatkozás helyett kinyitva az asztalra helyezte.” Franz Kafka: *Amerika. A kallódó fiú*, ford.: Kristó Nagy István, Magvető, Bp., 1967, 48.

2 *Kelet-közép-európai alkímia*, In: Végel László: *Hontan esszék*, Jelenkor, Pécs, 2003, 77.

3 Magyarokat a jég alá!

4 Andrić nemzeti hovatartozásának problémájáról bővebben lásd: Lukács István: *Sem utódja, sem őse?*, *Ex Symposion* 2007/61–62.

5 Vö.: Fried István: *Nemzetiségi, nemzeti lét az irodalomban*, *Tiszatáj* 1991/12., 58.

nete iránt. Ennek a »vonzódásnak« a gyökerei egészen a Monarchiáig nyúlnak vissza, amikor Magyarország e térségben birodalmi pozíciót foglalt el. Valójában viszonzatlan szerelem volt ez, hiszen hasonló törekvésekről egyik szomszédos nép esetében sem tudunk beszámolni. Magyarország felől tekintve e kitüntetett érdeklődés mögött ott lappang a politikum is: a birodalmi pozíció érvényre jutása a kultúrában.⁶ A „viszonzatlan szerelem” gondolata azonban csak részben fogadható el, hiszen a romantika idején több jelentős szerb költő, irodalmár is foglalkozott a magyar irodalommal, a legfontosabbak közül Jovan Jovanović Zmaj, Đura Jakšić és Laza Kostić mind Petőfi-rajongók voltak. A klasszicizmus idején pedig külön helyet kap ebből a szempontból a Pesten élő, magyar és szerbül író Vitkovics Mihály munkássága. Kazinczy Ferenc Goethe világirodalom elképzelése nyomán foglalkozik majd a német fordításból megismert szerb népköltészet egyik remekével, a *Hasanagica* hősi énekkel. Több irodalomtörténész is foglalkozott ezzel az időszakkal, Lukács Istvánon kívül még Hadrovics László, Lőkös István, Póth István, Szeli István, Fried István, Milosevits Péter és mások. A XX. századi horvát-szlóven–szerb–magyar kapcsolatformák kapcsán pedig az említettekén kívül Bori Imre, Thomka Beáta, Bosnyák István, Cindori Mária, Bányai János, Medve A. Zoltán, Bojtár B. Endre, Virág Zoltán, Juhász Erzsébet, Varga Anikó, Csányi Erzsébet, Hózsza Éva, Faragó Kornélia stb. neve hagyott nyomot a kutatásban. Ezek a szakemberek akár tudatosan – mint pl. Fried István – akár öntudatlanul a goethei világirodalom-paradigmát valósítják meg. Azt a gondolatot, amit Juhász Gyula egy helyütt így fogalmaz meg: „[...] nincsenek kis népek, nagy népek, csak népek vannak.”⁷ A XX. és a XXI. században számtalan magyar folyóirat közölt és közöl folyamatosan délszláv irodalmat, most csak azokat említjük, amelyek rendszeresen tették vagy teszik meg ezt: a századelőn a *Tűz* (1922–1923), a *Kalangya* (1932–1944), később a *Híd*, az *Új Symposion* (1965–1992), az *Ex Symposion*, a *Symposion*, a *Fosszília* (2000–2008), a *Tiszatáj* (a MOST-PÜNTE-HÍD rovatok), a *Lettre*, a *Vár Ucca Műhely*, a *Napút*, a *Nagyvilág*, az *Átváltozások* (1993–2000), illetve a *Tiszatájhoz* hasonlóan olykor külön blokkot szentelt vagy szentel az említett irodalmaknak a szegedi *Harmadkor* (1984–1989) és *Pompeji* (1990–1998), a pécsi *Jelenkor*, a győri *Műhely* és a sor még folytatható, akár a napilapok vagy igen fontos tanszéki kiadványok felidézésével is, vagy az újívidéki Forum kiadó délszláv (ex-jugoszláv) irányultságú kiadói koncepciójának elemzésével.⁸ Ám most elsősorban arról szeretnék beszámolni, mely könyvek olvasása, fordítása jelentett és jelent élményt számomra.

(Miért utazik?)

Lukács István említett tanulmányában azt állítja, hogy a Trianon után kezdődik igazából a délszláv irodalmak műközpontú figyelme. Ezt a folyamatot a második világháború akasztja meg. A kommunista diktatúrában szintén ideológiai alapú volt az egykori szocialista országok, s így az akkori Jugoszláviában élő szlovén, horvát és szerb irodalom magyar recepciója. Ennek ellenére remekműveket is fordítottak, például Ivo Andrić munkáinak tolmácsolásában Csuka Zoltán vállalta az oroszlánrészt. A szerzőről legutóbb a veszprémi *Ex Symposion* készített átfogó különszámot, gazdag képanyaggal, esszékkel, tanulmányokkal és fordításokkal. A szerző elbeszélései, esszéi és regényei nemcsak a regionális, de a világirodalom alapszintjére emelkedő fontosságú, ezek magyarul is olvashatók: *Híd a Drinán*, *Vihar a völgy felett*, *Kisasszony*, *Eláthozott udvar*, *Omér pasa*. A szerző az 1945-ös *Híd a Drinán* (Na Drini ćuprija) című regényéért kapta meg a Nobel-díjat 1961-ben. Erre a regényre alapoz Balázs Attila az említett *Kinek Észak, kinek Dél* című művében. Darvasi László a töredékben maradt *Omér pasát* (Omer paša) idézi meg a *Virágzabáló*kban. Balázs Andrićtól elsősorban a „mozgó kamerát”, a többnézőpontúságot veszi át. Andrić prózája a Boszniát modellezi, mint a sokszínűség és a konfliktusok világának allegóriáját. Thomka Beáta szerint: „Andrić történelmi fikciója az orientalizmus, a kis-ázsiai török hatás, a keleti és a nyugati kereszténység különleges együttesének, regionális egymásmellettségének és feloldhatatlan konfliktusának tapasztalatából nő ki.”⁹ Balázs Attilán és Darvasi Lászlón kívül a kortárs magyar szerzők közül Tolnai Ottó is mélyen kötődik a délszláv prózaíró munkásságához.

A pécsi Jelenkor Kiadó több délszláv szerzőt is felfedezett magának, így mai horvát regényírók közül modernségi poétikákhoz vonzó Nedeljko Fabriót. Medve A. Zoltán írt egy tanulmányt Nedeljko Fabrió és Márton László történelmi témájú regényei kapcsán.¹⁰ Nedeljko Fabrió regényeit a pécsi jeles műfordító, költő és szerkesztő, a Jelenkor Kiadó vezetője, Csordás Gábor fordította. Külön fejezet lenne értékelni mindazt a tevékenységet, amit Csordás elvégzett a kilencvenes évek elején, amikor a Jelenkor számított a legmenőbb könyvkiadónak Magyarországon. Elsősorban a nyitottsága miatt, hiszen az első olyan kiadók közé között tartozott, amely egyetemes magyar kultúrában, Közép-Európában gondolkodott. Számtalan délszláv szerző jelent meg nála. Amióta a Soros Alapítvány

6 *A szlovén irodalom magyar irodalomtörténeti megközelítésben*, In: Lukács István: *Közel s távol. Szlovén–magyar irodalomtörténeti tanulmányok*, ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, Bp., 2005, 7.

7 *Magyarok, szerbek, emberek*, In: Juhász Gyula: *Örökség. Válogatott prózai írások*, Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta: Péter László, Szépirodalmi, Bp., 1958, 137.

8 Az újívidéki Forum kiadó számos jugoszláv irodalmi antológiát, ex-jugoszláv szerző művét adta ki magyarul, ezek bibliográfiai adatai megtalálhatóak a Csáky S. Pirokska által összeállított könyvben: *A Fourm Könyvkiadó bibliográfiája 1957–2006*, Forum, Újívidék, 2007.

9 Thomka Beáta: *Topográfia és retorika. Andrić másik Európája*, *Ex Symposion* 2007/61–62., 2.

10 *Új és pseudo. Nedeljko Fabrió és Márton László történelmi témájú regényeiről*, In: Medve A. Zoltán: *Kontextusok és annotációk. Adalékok az újabb horvát próza történeti-komparatív vizsgálatához*, Kijarat, Bp., 2009.

kivonult a magyarországi támogatási rendszerből, a Kiadó veszített a pozícióiból, ám korántsem süllyedt el. Manapság többnyire Csordás fordítja a Jelenkor-nál megjelenő délszláv szerzőket, így a kortárs szerb próza egyik kiemelkedő alakját, Radoslav Petkovićot, akitől a *Sors és körvonal* [Sudbina i komentari, 1993] című regényét és a *Az ember, aki álmában élt* [Čovek koji je živeo u snovima, 1998] című elbeszéléskötetét ültette át magyarra. A párhuzamos történelmekkel, történetekkel posztmodernül „játszó” *Sors és körvonal* a magyar olvasónak különösen izgalmas lehet, hiszen az '56-os forradalmat egy szerb értelmiségi szemzőgéből látatja, anélkül hogy elmulasztaná az akkori jugoszláv nagykövetség oroszbarát szerepvállalásának kritikáját.

A következő szerző, akiről szólni szeretnék, szintén több kulturális kötődésű. Műveit számos hazai és nemzetközi díjjal kitüntették, s talán csak a korai halála akadályozta meg abban, hogy megkapja a Nobel-díjat. Akárcsak Andrićnak, az egykori *Új Symposion*-ból lett *Ex Symposion* különszámot szentelt neki, méghozzá mindjárt a másodikat. Tolnai Ottó fia, Tolnai Szabolcs pedig kivételes filmet készített a szerző „családi cirkusából” *Fövenyóra* címmel: Danilo Kišről van szó, aki Szabadkán született 1935-ben, ám Belgrádban élt, majd végül Párizsban halt meg 1989-ben. Montenegrói, szerb, magyar és zsidó vér csörgedezett az ereiben. Kiválóan beszélt magyarul, Ady Endre, Kosztolányi Dezső, Radnóti Miklós, József Attila, Petri György, Juhász Ferenc, Domonkos István, Tolnai Ottó és mások műveinek egyik legjobb szerb tolmácsolója. A szintén kevert származású, Zentán született, de Belgrádban élő, magyar irodalmat szerbre fordító Marko Čudić foglalkozott egy könyv (illetve magiszteri dolgozat) erejéig Kiš magyar versfordításaival.¹¹ Munkájának bizonyos részletei magyarul is olvashatók a *Híd* folyóiratban. A jeles fordító, Radics Viktória pedig emellett, hogy számos Kiš-művet lefordította magyarra, pályarajzot és breváriumot is alkotott Kišről¹² (melyet éppen Marko Čudić fordított le szerbre).

Számtalan kortárs magyar szerző kötődött és kötődik mindmáig Kiš munkásságához, csak néhányat említek most: Esterházy Péter, Eörsi István, Petri György, Tolnai Ottó, Végel László, Brasnyó István, Balázs Attila, Maurits Ferenc, Bozsik Péter, a fiatalab-

bak közül Kollár Árpád stb. Kiš a borgezi próza szerb, illetve akkor még jugoszláv meghonosítói közé tartozott, akárcsak Mirko Kovač, Filip David és Borislav Pekić. A magyar olvasó nagy szerencséje, hogy mind egyik szerző néhány műve magyarul is olvasható. Am az említettek közül leginkább Danilo Kiš épült be az irodalmi köztudatunkba. Elsősorban Esterházy Péternek köszönhetően, aki „ellopta” Kiš egyik elbeszéléseinek fordítását a *Bevezetés a szépirodalomba* című kötetébe.¹³ Ugyanakkor Kiš nemcsak a magyar irodalom számára kiemelkedően fontos, hanem világ-irodalmi formátumú szerző. Kiš olvasása lehetőség, mélyebb önismeretünkhöz, vagy ha nem hiszünk a „megértés” fogalmában, akkor: önértelmezésünkhöz, ami egyben egzisztenciális szükségletünk is. Kiš különösen érzékenyen reagált a (Kelet-)Közép-Európa kérdésre, például Bartók Béla kapcsán a következőt állítja: „Valjalo bi ispitati dal i je Bartok uporno upotrebljivao izraz »Istočna Evropa« zato što je hteo da tim pojmom označi taj deo evropskog kontinenta kao celinu – gde su Istok i Zapad samo geografske dominante jednog istog entiteta – ili je tu evropsku enklavu, na osnovu njenog duboko zapretanog melosa, u prvom redu mađarskog (koji je u svojoj arhajskoj formi petotonski i azijskog porekla), posmatrao kao poseban i samosvojan entitet, koji čini organsku celinu pre sa slovenskim i istočnjačkim folklornim nasledem podunavskih plemena nego sa evropskim zapadom.”¹⁴ Kiš prózavilágának „toposzai”: az elnyomó rendszerek következtében sínylődő közép-európai kis ember, az emlékezés töredékessége, a több nézőpontúságra szórt nagy elbeszélés(ek) és még sok minden más. A szerző *A csend elemei. Mai jugoszláv esszé*¹⁵ címmel szerkesztett egy magyar nyelvű antológiát, amelyhez utószót is írt, magyarul. A prózájában, esszéiben fellelhető magyar vonatkozások bősége miatt akár magyar szerzőnek is tekinthetnénk Kišt, vagy ahogy Petri nevezte a *Levéltöredék* című költeményében: Kis Danit. Az is magyar írónak számíthat, aki nem magyarul ír, ám magyar gyökerei révén kötődik ehhez a világhoz. Ilia Mihály az „areális” irodalom jelenségének tartja Danilót, „mindannyiunk írója” mondja róla (www.barkaonline.hu). Ilia keserű humorral állapítja meg, hogy Danilo magyarságát nem az irodalmárok, hanem a III/III-as ügynökök „jegyezték le” először, mert

11 Marko Čudić: *Danilo Kiš i moderna mađarska poezija*, Plato, Beograd, 2007. Čudić mellett még sok jelentős szerb fordító foglalkozik magyar irodalommal, így pl. Sava Babić, Vickó Árpád. Am a jelen dolgozatban, csak a magyar befogadástörténettel foglalkozunk.

12 Radics Viktória: *Danilo Kiš, pályarajz és brevárium*, Kijarat, Bp., 2002

13 Erről írtam bővebben: *Apakrifek (Esterházy & Kiš archeológijáról)*, In: *Elmélet/irodalom/történet. A komparatív megértés lehetőségei*, Szerk.: Sággy Miklós és Tóth Ákos, Tiszatáj könyvek, Szeged, 2004

14 *Varijacije na srednjoevropske teme*, In: D. K.: *Život, literatura*, Prii: Mirjana Miočinić, Bigz, Beograd, 1995, In: D. K.: *Kételek kora*, Kalligram–Forum, Pozsony–Újvidék, 1994; „Jó volna utánajárni, vajon Bartók a »Kelet-Európa« kifejezéshez azért ragaszkodott-e olyan kitaratóan, mert ezzel a fogalommal akarta megjelölni az európai kontinensnek ezt az egységes egészként értelmezett részét – ahol is a Kelet és a Nyugat csupán földrajzi meghatározásai ugyanannak a közös entitásnak –, vagy pedig ezt az európai enklávét, a mélyrétegekben megbúvó melosza, mindenkélt magyar melosza alapján (amely a maga ősi alakjában pentatonikus és ázsiai eredetű), különálló és sajátosság entitásnak tekintette, olyannak, amely inkább a szláv meg a Duna-völgyi törzsek keleties folklórjával alkot szerves egészet, nem pedig az európai nyugattal.” (*Változatok közép-európai témákra*, Ford.: Borbély János, In: D. K.: *Kételek kora*, Válogatta és az utószót írta: Bánya János, Ford.: Balázs Zita, Borbély János, Piszár Ágnes, Toldi Éva, Vujesics Marietta, Vujesics Sztoján, Kalligram–Forum, Pozsony–Újvidék, 1994, 159.)

15 Vál. és az utószót írta: Danilo Kiš, Ford.: Sztepanov Predrag, *Európa–Modern Könyvtár 142.*, Bp., é. n.

az egyik ügynök félrehallott valamit. Ám félrehallása termékeny szemléletre buzdíthatja az areális irodalom magyar olvasóját. Kiš mellett a költő Horváth Ottó (Oto Horvat) is az areális irodalomhoz sorolható, mert magyar létre szerb nyelven ír, szerb nyelvre fordítja a magyar irodalmat, könyve még nincs magyarul, ám néhány verse többek között Fenyvesi Ottó tolmácsolásában megtalálható a folyóiratokban. Vajon melyik kánonhoz tartozik, ha jelenleg egyikhez sem teljesen? Az Ilia által javasolt, megírandó „areális” irodalom dinamikus kánonjához mindenképpen. Akárcsak Kiš kortársa, az Újvidéken élt Aleskandar Tišma, aki a zsidó–magyar–szerb problematikáról írt, esszéiben pedig a közép-európai identitásról, az idegenség tapasztalatáról gondolkodott. Tišma fordította le többek között Kertész Imre *Sorstalanságát* szerb nyelvre, még a Nobel-díj előtt (ám a szerb kiadók csak a díj híre után adták ki a munkáját). Végel László és Bányai János izgalmas esszét, Faragó Kornélia pedig tanulmányt írt róla. A szerző műveit több nyelvre is fordítottak, magyarul a *Blahm könyve*¹⁶ és *Az ember ára*¹⁷ című regényei, illetve válogatott elbeszéléseit bemutató *Az eszketedik éjszaka*¹⁸ című könyve olvasható. Ezenkívül *A barna hajú lány nyomában* című regénye megtalálható folytatásokban az újvidéki *Híd* folyóiratban, valamint más műveiből is fellelhetőek részletek valameny nyi irodalmi orgánumban. Tišma a vaskos naplójában több helyütt is kitér a magyar irodalmi párhuzamokra, bevallása szerint leginkább Krúdyból és Máraiból merített inspirációt.

Fenyvesi Ottó költészeti, kritikai és képzőművészeti munkássága mellett igencsak bőséges fordítói tevékenysége is figyelemre méltó. Különös, hogy a néhai *Új Szimposion* szerzőit még nem kutatták a fordítás, mint kulturális gyakorlat szempontjából. Pedig a fordítás lehetőségeinek, útjainak kiaknázása külön megvilágításba helyezheti az areális irodalmakat. Nagy valószínűséggel a nyelvi kompetencia hiánya okozza a késlekedés okát. Ám Medve A. Zoltán, Rudaš Jutka, Fried István, Milosevits Péter stb. fordításelemzései kiváló mintául szolgálhatnak. Fenyvesinél a fordítás gyakran alkotással párosul, mint például a kortárs horvát „ludista” poéta, Branko Maleš néhány versének magyarítása során. A fordítás itt alkotási mámorral párosult, ennek eredménye Fenyvesi harmadik, *A káros anyaga* (1993) című kötetében olvasható *Commando dance* című hosszú remix-költemény, mely a horvát szerző versei mellett a saját, *Új Szimposionban* megjelent és betiltott, *Orgia mechanica* című darabjának átdolgozása is egyben.¹⁹ Később Fenyvesi mégis beadta a derekát, és lécfordította az egyik újrakevert Maleš-költeményt a horvát szerző válogatott verseit bemutató kötetben.²⁰ *Az u voćarni, u draškovićevoj* című

verset mindketten lefordítottuk, Fenyvesi a *drašković utcai zöldéghereskedésben*, én pedig a *zöldégesnél, draškovićeóban* címmel. A fordítás során nehézséget okozott a magyarul csak szórványosan fellelhető költészeti hagyomány, a ludizmus poétikájának megszólaltatása. Hogyan lehetséges úgy fordítani ezt a költészetet, hogy azt a magyar olvasó ne dadaista blöffnek tekintse? Hogyan lehet meghonosítani a magyar verseléstől idegenebb, nyersebb, vadabb hangzást? Hasonló problémába ütköztünk a szintén horvát Delimir Rešicki fordításakor.²¹ E munka során a fiatal szabadkai-szegedi költő, Kollár Árpád és néhány vers erejéig a zentai író, a www.zetna.org (ahol külön link tartalmazza a magyarra fordított délszláv munkák jegyzékét) szerkesztője és szervezője, Beszédes István is csatlakozott hozzánk. A központozás önkényes használat, a képzavarok poétikája (mert tudatos), a nehezen felfogható, már-már alig tolmácsolható verssorok mind feladták a leckét.

Hasonló problémával találkozott Fenyvesi az általa fordított és válogatott Vojislav Despotov (1950–2000) költeményei magyarításakor, amelyet *Tíz deka lélek* címmel adott ki (zEtna-BabelPress Bt., 2007). Fenyvesi újvidéki barátja a szerb irodalom egyik legjátékosabb poétája, a korai konceptualista és „konkrét költészeti” kísérleteit leszámítva műveit az amerikai beat-költészet lazasága hatja át. *Fuck You!* – ezzel a címmel adta ki Despotov – saját fordításában – a számára vonzó amerikai beat-költők antológiáját. „A költőnek kövérnek kell lennie, / Túlsúlyosnak és zsirosnak” – áll az egyik versében. Despotov a saját irodalmi estjén összeesett, másnap agyvérzés következtében a kórházban elhunyt. Nemcsak verseket, hanem prózát is írt, az *Európa No. 2* [Evropa broj dva, 1998] című regényét a budapesti Masszi Kiadó jelentette meg 2003-ban, Bognár Attila fordításában. Szombathy Bálint a könyv utószavában a következőt állítja: „A szerző lényegében azt a régi elképzelést eleveníti fel, amely a világot művészeti jelenséggként értelmezi, s mindezt annak a felismerésnek a tükrében, hogy az alacsony szintre süllyedt politikát és erkölcsöt csakis a művészet válthatja meg, nem pedig valamely másik erkölcs vagy politika. Ennek a mindenkori ideának az időnkénti fellángolásai lennének a művészet nagy romantikus pillanatai.” Bognár Attila szintén több műfordítást hagyott örökül a magyar olvasónak, így Svetislav Basara egyik főművét (*Feljegyzések a biciklistákról*), a több díjjal kitüntetett Dragan Velikić prózáját stb. Fordításait többek között a budapesti Napkút Kiadónál közli, amely talán egyedülként foglalkozik kortárs macedón és bolgár irodalommal is Magyarországon.

A mai irodalmi antológiák sorában Papp Máriaó készítette el az első kortárs horvát költészetet bemu-

16 [Knjiga o Blamu] Ford.: Illés Sándor, Európa, Bp., 1977

17 [Upotreba čoveka], Ford.: Dudás Kálmán, Európa, Bp., 1985

18 Ford.: Borbély János, Jung Károly, Pap József, Forum, Újvidék, 1984

19 Erről a problémáról írtam bővebben: „Istenem, emlékszel-e valamire”. *Fenyvesi Ottó Commando dance című versének horvát irodalmi vonatkozásai*, Új Forrás 2006/8.

20 Branko Maleš: *Valóság elleni gyakorlatok*, Ford.: Fenyvesi Ottó, Orcsik Roland, Szerk.: Orcsik Roland, Fiala Szegedi Írók Köre – BabelPress Bt., Szeged–Veszprém, 2005

21 Delimir Rešicki: *Meghalni a pandákkal*, Szerk.: Orcsik Roland, ford.: Beszédes István, Fenyvesi Ottó, Kollár Árpád és Orcsik Roland, BabelPress Bt., Veszprém, 2008

tató antológiát *Határtalan családok* címmel, 1991-ben (Széphalom, Bp.). Utána következett Virág Zoltán szerkesztésében a horvát *Quorum* folyóirathoz kötődő szerzők antológiája, a *Magánszférák reinkarnációja*.²² Ezután a Goran Rem válogatása, a *Melanokólia krónikája* (Posztmodern horvát költők antológiája).²³ Valamint a 2009-es, a mai horvát költészetet eddig talán legjobb és legteljesebb gyűjteménye, a *A káosz vígasza*.²⁴ Külön említést érdemel még a 2004-ben, Lőkös István szerkesztette, műfajilag vegyes gyűjtemény, a *Horvát irodalmi antológia* (Eötvös József Könyv Kiadó Bt., Bp.).

A szlovén irodalmi antológiák közül kiemelkedik a kétnyelvű és két részes *Szlovén irodalmi antológia*²⁵, továbbá a fiatal szlovén próza-irodalmat bemutató *Az első nap. Kortárs szlovén elbeszélők*²⁶ című összeállítás, illetve egy szlovén esszé-válogatás, *Az eltört korsó*.²⁷ A rengeteg fordító Lukács Zsolt készítette egy szlovén költészeti válogatást, ám a mai fiatal szlovén költők verseit bemutató válogatása változó színvonalú fordításokat eredményezett.²⁸ Lukács Zsolt, úgy tűnik, legjobban Tomaž Šalamun lírájához vonzódott, rövid idő alatt három Šalamun-kötetet is „piacra dobott”: *Megrozsdáll a szerelem, ha követelők. Szerelmes versek antológiája*,²⁹ *Arkhilokhosszal a Kikládoikon. Válogatott versek 2000–2005*³⁰, és az eddig legteljesebb magyar Šalamun-kötet, az *Almafa*.³¹ Šalamun költeményei kapcsán Tolnai Ottó jut eszünkbe, aki a magyar költők közül elsőként ismerte fel a szlovén „reista”, „ludista” költő játékos és örült világát, s verset is írt hozzá anno az *Új Symposiumban*. De ugyanígy eszünkbe jut az első, igen izgalmas gyűjteményes kötet, amelyet többek között Šalamun barátja, Oravec Imre, illetve Parti Nagy Lajos, Csordás Gábor, és Gállos Orsolya fordított (*Póker*, Jelenkor, Pécs, 1993). Šalamun már a nevében is hordozza a tréfa jelentését, ugyanis szlovénul (akárcsak horvátul és szerbül) a šala tréfát jelent: nomen est omen. Aki szereti a laza versmondásokat, annak mindenképpen ajánlatos „eltévedni” a *Šalamuniában*. Ám

akik az egzisztenciális, komorabb vagy melankolikus lírához vonzódnak inkább, azoknak az idősebb generációból többek között Edvard Kocbek³² művei fognak nagyobb szellemi izgalmat nyújtani.

A fiatal szlovén irodalomból Aleš Šteger³³ verseskötete, illetve a költő Lanczkor Gábor által megszólaltatott Aleš Čar³⁴ regénye, valamint Andrej Blatnik³⁵ novelláskötete megtalálható már magyarul. A kortársi irodalmi kapcsolatok szempontjából igen fontos az élő irodalom „áruccseréje”, nemcsak a szerzők, hanem az olvasók szempontjából is.

Az említett Gállos Orsolya talán a legszínvonalasabb szlovén fordítóink közé tartozik. Számátalan munkája közül kiemelkedik a nemzetközi díjakat is nyert, kiváló szlovén próza-, dráma- és esszéíró, Drago Jančar műveinek fordítása: a *Gályarab* [Galjot, 1978], a *Kaján vágyak* [Posmehljivo poželjenje, 1993], a *Zajgás a fejben* [Zvenenje v glavi, 1998] és a *Katarina, a páva és a jezsuita* [Katarina, pav in jezuit, 2000] című regények. Ezen kívül számtalan drámát is fordított a szlovén szerzőtől, a *nagy briliáns valcert* [Veliki briljantni valček, 1985] a legendás Paál István rendezte 1989-ben a Veszprémi Petőfi Színházban. Gállos igényes válogatásában megjelent a Jančar novelláit tartalmazó *Az angyal pillantása*³⁶ kötet is.

Jančar prózája a modern és a posztmodern között helyezkedik el. A *Kaján vágyak* például posztmodern darab, ám a többi magyarul olvasható regény inkább a modernségi poétikai eszközökhöz, kérdésekhez kanyarodik vissza: az egyén és a történelem viszonya, metafizikai, illetve egzisztenciális kérdések, szorongások. *Az angyal pillantása* gyűjteményes kötetként jól reprezentálja a szlovén szerző tematikai és formai sokszínűségét. A Jugoszlávia felbomlása előtti és utáni paranoid állapotok lélektanilag is hiteles ábrázolását olvashatjuk benne: Közép-európai sorskérdések, balkáni problematika, mágikus realizmus és brutális

22 Ford.: Fenyvesi Ottó, Lukács István, Orcsik Roland, Szoboszlai Anna, Virág Zoltán, Messzelátó, Szeged, 2002

23 Ford.: Beszedes István, Bozsik Péter, Fenyvesi Ottó, Ladányi István, Radics Viktória, Rajslj Emese, Tóbiás Krisztián, Virág Gábor, Jelenkor Alapítvány, Pécs, 2003. Később elkészült egy horvát prózaantológia is, ám ez inkább a szlavóniai kötődésű szerzőkre koncentrál: *És a Dráva csak folyt. A horvát irodalom szlavóniai rövidtörténetei* (Jelenkor Alapítvány, Pécs, 2005). A vers- és prózaantológiák csereprogram keretén belül születtek, ugyanis a horvátok megjelentették a mai magyar költészeti- (*Jelencore*, Szerk.: Ágoston Zoltán, Ford.: Peternei Krisztina, Matica Hrvatska, Osijek, 2003) és prózaantológiát (*Valoviti Balaton*, Szerk.: Ágoston Zoltán, Ford.: Peternei Krisztina, Matica Hrvatska, Osijek, 2005).

24 *A káosz vígasza*, Szerk.: Miroslav Mićanović, Ford.: Csordás Gábor, Fenyvesi Ottó, Kollár Árpád, Orcsik Roland, Radics Viktória, Söktsevits Dénes, Stjepan Blažetin, Jelenkor, Pécs, 2009

25 Szerk.: Bajzek Mária, Lukács István, Mladen Pavičić, ELTE BTK, Szlav Filológiai Tanszék, Budapest, 2007–2008

26 Szerk. és előszó: Mitja Čander, Ford.: Gállos Orsolya, Körtvélyessy Klára, Reiman Judit, Jelenkor, Pécs, 2002. Az antológia több nyelven is megjelent.

27 Szerk. és előszó: Gállos Orsolya, Ford.: Gállos Orsolya, Reiman Judit, Jelenkor, Pécs, 1992

28 *Küszöbön aludni. A fiatal szlovén költészet antológiája*, Ford.: Lukács Zsolt, Átjáró–Parnasszus Könyvek, Bp., 2007

29 Babel Könyvkiadó, Bp., 2006

30 Napkút Kiadó, Bp., 2007

31 Ráció kiadó, Bp., 2008

32 Edvard Kocbek művei magyarul: *Félelem és bátorság* (négy novella), Ford.: Gállos Orsolya, Forum–Európa, Újvidék–Budapest, 1989; *Éjszakai ünnepély* (válogatott versek), Ford.: Csordás Gábor, Jelenkor, Pécs, 2006; *Kisfiú a ján. Dialektikus versek*, Ford.: Lukács Zsolt, Széphalom Könyvkiadó, Bp., 2006.

33 [Protuberance] *Protuberancia*, Ford.: Orcsik Roland, Utószó: Darvasi László, BabelPress Bt., Veszprém, 2006

34 [Pasji tango] *Kutyatagó*, Ford.: Lanczkor Gábor, JAK–L'Harmattan, Bp., 2006

35 [Menjave Köz] *Bőr*, Bevezető: Szilágyi Ákos, Ford.: Gállos Orsolya, Reiman Judit, JAK, Bp., 2002

36 Ford.: Gállos Orsolya, Reiman Judit, Körtvélyessy Klára, Jelenkor, Pécs, 1997. Ezenkívül *Téli éj* címmel megjelent egy második világháború utáni szlovén novella-válogatás is, ám ez a szocreál szerzőkre koncentrál inkább, így a mai olvasó nem biztos, hogy élvezetét leli ebben a többnyire átlátszóan ideologikus prózában. (Utószó: Tóth Ferenc, Ford.: Bodrits István, Csuka Zoltán, Dudás Kálmán, Szilágyi Károly, Tóth Ferenc, Európa–Modern Könyvtár 187, Bp., 1970)

romantika. Az *Augsburg* című novellája többek között azzal a Milorad Pavićtal (1929–2009) vitatkozik, aki megírta a posztmodern irodalom egyik alapművét, a Darvasi László által is szívesen forgatott, magyarul is olvasható *Kazár szótár*³⁷ [Hazarski rečnik 1984].

Danilo Kiš és David Albahari³⁸ után Milorad Pavić a legismertebb posztmodern délszláv szerző. A *Kazár szótár* „nyitott mű”, szótárformában írt „lexikon-regény”, többféleképpen olvasható: a szócikkek önkényes váltogatásával, de hagyományos, lineáris módon is. A kazár hitvita töredékes és fiktív „rekonstrukciója” háromféle nézőpontból (keresztény, iszlám és héber hiteles és állforrások alapján), mindez álomszerű, költői nyelven előadva. A könyv igazi „bumm” volt a maga idejében, külföldön is. Drago Jančar nem poétikai vitát folytat az elbeszéléseben Pavićtal, hanem etikait: Pavić a '90-es évek balkáni konfliktusai során mindvégig a nagyszerb álláspontot képviselte, Slobodan Miloševićet a középkori szerb egyházi uralkodóhoz, Sveti Savához hasonlította, Vukovár bestiális pusztításában a megújulás lehetőségét látta, miután szerinte a várost szerb barokk stílusban kell majd újjáépíteni, a hivatalos honlapján olvasható önéletrajzában pedig azt állítja, hogy a világ „leggyűlöltebb” népéhez, vagyis a szerb néphez tartozik (www.khazars.com). Pavić sorsa valószínűleg Knut Hamsunéhoz, illetve Louis Ferdinand Céline-hez lesz hasonlatos, azzal a különbséggel, hogy a szerb szerzőt sehol nem tiltották be, lévén, hogy antiszemita kijelentései, népiirtásra buzdító nyilatkozatai nem voltak, „csupán” ideológia-írást, vagyis közvetetten készítette elő a vukovari rémálmot, a srebrenicai mészárlást stb., stb., stb.

Ami a saját munkámat illeti, a legutóbbi két regényfordítás bizonyult nagy feladatnak és falatnak számomra. A regényfordítás sok mindenben különbözik a versfordítástól. Az első regény, amit fordítottam, egy fiatal, tehetséges horvát szerzőtől, Igor Štikstól származik, horvátul *Eljáhova stolica* [Élijáhu széke, 2006] a címe, amit magyarul *Illés próféta székeként* adtam vissza (Magvető, Bp., 2007). A fordítás nehézségeiről a könyv utószavában írtam, a regény párhuzamos olvasási lehetőségeiről pedig esszét az *Ex Symposium „regény a regényben”* tematikájú számába. Štik's könyve a balkáni háborús diskurzus egyik legfontosabb alkotása, úgy, hogy a szerző nem vett részt a harcokban, legalábbis, fizikailag nem, pszichikailag persze igen, mint mindenki, aki valamilyen módon érintett volt. A másik mű, amely igen nehéz munkát jelentett számomra, Mirko Kovač legújabb, *Grad u zrcalu* című regénye volt, amit *Város a tükröbenként* fordítottam le. Kovač és Štik's között Danilo Kiš a kapocs, mindkettejük prózáját átszövi a kiši poétika. Kovač nem ismeretlen a magyar olvasók számára. Eddig négy

könyve jelent meg nálunk: az *Európai költésrothadás* esszékötet (Ford.: Borbély János, 1987) és az *Égbéli jegypár* (Ford.: Brasnyó István, 1990) novelláskötet az újvidéki Forumnál, a *Bevezetés a másik életbe* (Ford.: Radics Viktória, 1989) című regénye a Magvető Kiadónál, legutóbb pedig a *Malvina Trifković életrajza* (Ford.: Radics Viktória, 2001) című regénye pedig a JAK-Osiris világirodalmi sorozatában látott napvilágot. Kovač prózája, akárcsak Kišé, borgesi „időszámítású”: ál- és valódi dokumentumok keverednek, közép-európai sorsok bonyolódnak a regény lapjain. A szerző fiatalkori műveivel képest a mostani regény vallomások jellegű: az elbeszélő visszaemlékezése írja újra a család- és a személyes történetet, közben lezajlanak a világháborúk, emberek tűnnek el nyomtalanul, s csak a regényben, pontosabban az emlékezetben marad nyomuk. A visszaemlékezés által nosztalgikus hang is vegyül a prózába, ám nem válik csöpögőssé a család- illetve fejlődésregény. Számomra a kérdés az, hogy miként fogadja majd a regényt a magyar olvasó? Az első reflexió a prózaíró Józsa Márta nevéhez kötődik, az *Élet és Irodalomban* megjelent értő-és építő kritikája³⁹ remélhetőleg vonzóvá teszi a regényt az érdeklődők számára. Meglátása szerint hiányosak a könyv jegyzetei, ez mindenképpen megfontolandó, mert a jegyzetek segítik az olvasót a szélesebb kulturális kontextus megértésében.

Nyugat-Európában, tehát a távolról sem szomszédos országokban Mirko Kovač igen népszerű szerző, akárcsak Miljenko Jergović, a sarajevói, de a háború óta Zágrábban élő horvát szerző, akinek a *Szarajevói Marlboro*⁴⁰ [Sarajevski Marlboro] novelláskötete több díjat is nyert külföldön, Magyarországon viszont szinte észrevétlenül bukkant fel és tűnt el. A JAK Kiadó jövőre adja ki a szerző második magyar regényét *Ruta Tannenbaum* címmel, Kollár Árpád fordításában. Remélem, ez a könyv jobban bekerül majd az olvasói köztudatba.

A '90-es évek háborús prózájával egy filozófiai jellegű művet lenne érdemes párhuzamosan forgatni. Radomir Konstantinović 1969-os alapműkijára, a *Filosofija palanke* gondolok, amely a *vidék filozófiája* címen jelent meg magyarul, Radics Viktória tolmácsolásában.⁴¹ Konstantinović a II. világháború utáni szerb experimentális és egzisztencialista próza jegyében indult. Műveivel számos kortársának, köztük az *Új Symposium* néhány magyar szerzőjének is birizgálta a fantáziáját. Konstantinović többek között Samuel Beckettal volt baráti viszonyban, a szerző ki is adta kommentárjai kíséretében a levelezésüket, ebből részleteket olvashatunk az *Ex Symposiumban*.⁴² A *Filosofija palanke* kapcsán miért javaslok „porfészket” „vidék” helyett? Azért, mert Konstantinović egy olyan szellemről, szellemiségről

37 A prózaíró és műfordító Brasnyó István tolmácsolásában jelent meg, két kiadásban, az elsőt az újvidéki Forum adta ki 1987-ben, a másikat, az „andrögün” változatot a budapesti Cartaphilus 2006-ban. A szertőlől lásd még magyarul: *A tüszögő ikon*, Ford.: Bojtár B. Endre, Gállos Orsolya, Jelenkor–Forum, Pécs–Újvidék, 1993.

38 Novelláskötete jelent meg magyarul: *Apám evangéliuma*, Ford.: Vujsics Marietta, Forum, Újvidék, 1989

39 Józsa Márta: *Egy megúszhatatlan feladat*, *Élet és Irodalom* 2009/51–52.

40 Ford.: Csordás Gábor, Jelenkor, Pécs, 1999

41 Radomir Konstantinović: *A vidék filozófiája*, Ford.: Radics Viktória, Forum–Kijarat, Újvidék–Bp., 2001

42 *A porfészkek filozófiája* kortárs magyar szerzőkre is hatott, ennek nyoma az *Ex Symposium* 2003/42–43-as, *Falufónia* tematikájú száma.

beszél, amely nemcsak vidéken, hanem a centrumokban is, vagyis mindenütt jelen van, ilyen szempontból Radics címfordítása félrevezető lehet. A porfészek által megképzett világ nem létezik, mert projekció, mégis hatással van az emberi sorsokra. Harcolni ellene ugyanúgy a porfészek szellemiség része, mint elfogadni, beletnyugodni a jelenlétébe. Akár a csótány, túlélne az atomtámadást is. Mit tehetünk ellene? Konstantinović a gondolkodást javasolja. Így lesz számára a gondolkodás etikai tett. A porfészek szellemisége mindenütt ott tanúzik, nemcsak balkáni specifikum, Magyarországon is szépen burjánzik, Konstantinović munkája éppen ezért megkerülhetetlennek bizonyul nemcsak a szerb, de a magyar olvasó számára (is).

Nem szóltam még a Bóra könyvek elnevezésű izgalmas vállalkozásról. A könyvsorozatot a délszláv női irodalommal foglalkozó Lóránd Zsófia szerkesztő, többek között olyan profi fordítókkal dolgozik, mint Gállos Orsolya és Radics Viktória. Lóránd az eddig megjelent könyveknek blogot is szentelt: <http://borabooks.blogspot.com>. A sorozatban kitűnő szerzők munkái jelentek meg: a horvát Dubravka Ugrešić és Irena Vrkljan, illetve a szlovén Mojca Kumerdej. Mindhárom szerző az elmúlt Jugoszláv időkre és az ország felbomlása óta kialakult élethelyzetekre (is) reflektál, hol nosztalgikusan (Ugrešić), hol ironikusan (Kumerdej). A sorozat célja a múlt században, '70-es években felbukkant és máig jelenlevő délszláv szerzők magyarországi bemutatása. A könyveket a pesti L'Harmattan kiadó gondozza, külön ki szeretném említeni Kálmán Tünde egyedül borító- és logóterveit, markáns arculatot biztosítanak a könyvsorozatnak. Ugyancsak Lóránd Zsófia szerkesztésében jelent meg a JAK-nál az említett Dubravka Ugrešić egyik legfontosabb műve: *Štefica Cvek az élet sűrűjében*.⁴³ Ez a „patchwork-regény” ironikusan játszik rá az olesó, szerelemes ponyvairodalomra, a női szerepekre. Ötletes, szellemes munka, a posztmodern egyik remekműve.

(*Viszontlátásra!*)

Közhely, hogy addig él a mű, amíg van olvasója. A jelen írás szintén életre keltett pár emléket, olvasói élményt. Áttekintésem korántsem teljes, számos szerző kimaradt, pl. a horvát Miroslav Krleža, a szerb Miloš Crnjanski, a szlovén Aleš Debeljak, akik szintén fontosak az olvasói életrajzom szempontjából. A szerzői válogatásom nem objektív, de nem is pusztán szubjektív, hanem ideiglenes vázlat arról, hogy mi jutna eszembe, ha a szlovén, horvát, illetve a szerb irodalom magyar befogadás-történetéről kérdeznének. Kitépelt lapok egy olvasónaplóból. Lehet, hogy pár év múlva egészen más szerzők jutnának eszembe.

Elképesztő mennyiségű műfordítás áll a magyar olvasó rendelkezésére. Ha csak az újvidéki Forum tevékenységét vesszük elő, már akkor tengernyi irodalomba csöppentünk bele. A legrangosabb magyarországi kiadók is felvállalták a szomszédos irodalmak megjelentetését. Ám ezeket még mindig inkább a szakmabeliek olvassák, pedig több világirodalmi rangú kincs van közöttük. Ugyanakkor nem akarom kötelező értelmiségi pesszimizmussal zárni a munkámat, hiszen a lehetőség adott. Az elején azt írtam, a délszláv irodalmi művek befogadása koronként más ideológia jegyében zajlott. Ma, az „ideológiák általános csőtörésekor” (Tolnai) egy valami maradt még, ami szintén kényszerből fordítja a figyelmünket a másik felé: a pénz. Ugyanis a legtöbb közös projekt az uniós támogatásoknak, az adott országok kulturális minisztériumainak, illetve kisebb mértékben a hazai alapítványoknak köszönhetően valósul meg. Ám az igazi nyertesek azok, akik kíváncsiságból vesznek kézbe egy-egy délszláv könyvet. Meg aztán ki tudja, nem úgy járnak-e, mint Kafka regényének kallódó hőse, Karl Rossman, aki Amerikába utazva a hajón egy számára ismeretlen rokonára bukkant rá.

43 [Štefica Cvek u raljama života] Ford.: Radics Viktória, JAK-Kijarat, Bp., 2004)A szerzőnő első magyarul megjelent regénye: *A feltétlen kapituláció múzeuma*, Ford.: Radics Viktória, Európa, Bp., 2000